

Medicinal Plants in the Holy Quran and Their Therapeutic Uses

ARTICLE INFO

Article Type
Research Article

Authors

Marzieh Babashpour Asl^{1*}

How to cite this article

Marzieh Babashpour Asl, Medicinal Plants in the Holy Quran and Their Therapeutic Uses, *Journal of Quran and Medicine*. 2022; 6(4): 26-39.

1. Assistant Professor, Department of Horticultural Sciences, Maragheh Branch, Islamic Azad University, Maragheh, Iran (Corresponding Author).

* Correspondence:

Address:

Phone:

Email: babashpour@gmail.com

xArticle History

Received: 2021/12/25

Accepted: 2022/03/16

ePublished: 2022/03/16

ABSTRACT

Purpose: The Holy Quran is one of the best reference books in explaining the importance of plants in various suras, including Surah Mominun, Al-Rahman, Al-Baqarah, and An'am. For this purpose, this article examines medicinal plants in the Holy Quran and their therapeutic uses.

Materials and methods: The Holy Quran is the main source of this study. The current research aims to identify medicinal plants and their uses by examining the verses in a descriptive-analytical way. The method of collecting information in this research was based on library expression and based on the Holy Quran and interpretive and narrative sources.

Findings: These plants were used in various periods as medicine to treat many diseases. Considering that there is no exact naming of some Quranic plants in scientific or religious texts, an attempt has been made to prepare a list of these plants with precise botanical identification (scientific name, plant genus name, common name and Persian name).

Conclusion: In the present research, as much as possible, a complete checklist of medicinal plants in the Holy Quran was prepared to be used as a quick reference guide for further studies in the field of ethnobotany.

Keywords: Holy Quran, Islamic medicine, Medicinal plant, Prophet Mohammad (peace be upon him)

گیاهان دارویی در قرآن کریم و کاربرد درمانی آنها

مرضیه باباشپور اصل*

استادیار، گروه علوم باغبانی، واحد مراغه، دانشگاه آزاد اسلامی، مراغه، ایران (نویسنده مسئول).

چکیده

هدف: قرآن کریم یکی از بهترین کتب مرجع در بیان اهمیت گیاهان در سوره‌های مختلف از جمله سوره مومنون، الرحمن، بقره و انعام است. به همین منظور این مقاله به بررسی گیاهان دارویی در قرآن کریم و کاربرد درمانی آنها می‌پردازد.

مواد و روش‌ها: قرآن کریم منبع اصلی این مطالعه است. پژوهش حاضر بر آن است تا با بررسی آیات به شیوه‌ی توصیفی-تحلیلی، به شناسایی گیاهان دارویی و کاربرد آنها بپردازد. روش جمع‌آوری اطلاعات در این پژوهش بر اساس ابراز کتابخانه‌ای و براساس قرآن کریم و منابع تفسیری و روایی بوده است.

یافته‌ها: این گیاهان در دوره‌های گوناگون به عنوان دارو برای درمان بسیاری از بیماری‌ها مورد استفاده قرار می‌گرفتند. با توجه به اینکه نام‌گذاری دقیق برخی از گیاهان قرآنی در متون علمی یا مذهبی وجود ندارد، تلاش شده است فهرستی از این گیاهان با شناسایی دقیق گیاه‌شناسی (نام علمی، نام تیره گیاهی، نام رایج و نام فارسی) تهیه شود.

نتیجه‌گیری: در تحقیق حاضر، در حد توان یک چک لیست کامل از گیاهان دارویی در قرآن کریم تهیه گردید تا به عنوان یک راهنمای مرجع سریع برای مطالعات بیشتر در زمینه اتنوبوتانی مورد استفاده قرار گیرد.

کلیدواژه‌ها: گیاه دارویی، قرآن کریم، حضرت محمد (ص)، طب اسلامی، علم.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۰/۰۴

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۲/۲۵

*نویسنده مسئول: babashpour@gmail.com

مقدمه

«وَتَنْزِيلُ مِنَ الْقُرْآنِ مَا هُوَ شِفَاءٌ وَرَحْمَةٌ لِّلْمُؤْمِنِينَ؛ وَ مَا أَنجَحَ رَا بَرَايَ مُؤْمِنَانِ مَآيَه دَرْمَانِ وَ رَحْمَتِ اسْتِ، اَز قُرْآنِ نَازِلِ مِی‌کَنیم» (إسراء/ ۸۲) (۱). قرآن کریم آخرین کلام خداوند و کتاب آسمانی است که بر خاتم پیامبران نازل شده است. محتوای این کتاب شریف و بی‌ژگی‌هایی دارد که نشان می‌دهد از قلم هیچ دانشمندی تراوش نکرده است، چه رسد به شخصی که قبل از آن چیزی نوشته و آموزشی ندیده است.

اساساً قرآن کریم در چنان اوجی از معنا قرار دارد که اگر همه انسان‌ها یکدیگر را کمک کنند، نمی‌توانند حتی سوره‌ای مانند آن بیاورند. قرآن کریم با وجود این که حدود پانزده قرن پیش و در جامعه‌ای به دور از فرهنگ و دانش نازل شده، در مورد همه مسائل مهم و حیاتی که انسان در هدایت بدن نیاز دارد، سخن گفته و چیزی را فروگذار نکرده است «... مَا قَرَطْنَا فِي الْكِتَابِ مِنْ شَيْءٍ...؛ مَا دَر كِتَابِ هِیچ چیز را فرو گذار نکردیم» (انعام/ ۳۸). این کتاب فقط از امور معنوی یا آخرت و رابطه انسان با خدا سخن نمی‌گوید، بلکه از زندگی مادی و دنیوی انسان، مسئولیت‌های اجتماعی و رابطه وی با انسان‌های دیگر سخن می‌گوید و برنامه‌ای جامع و همه‌جانبه را در اختیارش قرار می‌دهد. در جامعه‌ای که علم و دانش جایگاهی نداشت و خبری از رشته‌هایی مانند فیزیک، زیست‌شناسی، گیاه‌شناسی و ستاره‌شناسی نبود، قرآن کریم اشاره به برخی نکات علمی می‌کند که در تمام دنیای آن روز بی‌سابقه بود و بعدها توسط دانشمندان کشف گردید. البته، قرآن کتاب هدایت است، نه کتابی درباره علوم. به همین جهت اگر گاهی به یک نکته علمی می‌پردازد، برای نشان دادن عظمت خلقت و واداشتن انسان‌ها به تفکر در جهان است. از همین روست که این نکات علمی را به صورت کوتاه و در حد اشاره مطرح می‌کند. در این کتاب به گیاهانی اشاره شده است که از نظر دارویی و غذایی بسیار اهمیت دارند. از آغاز تمدن بشری، از گیاهان دارویی برای درمان بیماری‌ها استفاده شده است. گیاهان بومی و داروهای تولید شده از گیاهان، منبع جایگزین بالقوه دارو هستند. در حال حاضر حدود ۸۰-۷۵ درصد مردم کشورهای در حال توسعه و حدود ۲۵ درصد کشورهای توسعه‌یافته به دلیل در دسترس بودن، مقبولیت، سازگاری و مقرون به صرفه بودن به طور مستقیم یا غیرمستقیم، در درجه اول برای درمان به گیاهان دارویی وابسته هستند (۲).

درمان بیماری‌ها با گیاهان دارویی یکی از ویژگی‌های بارز تعلیم و تبلیغ اسلامی است. ابوهریره روایت کرده که رسول خدا (ص) فرمود: خداوند هیچ دردی نداد، مگر آن که برایش شفایی قرار داد (۳). طب اسلامی از حضرت آدم (ع) شروع و تا حضرت محمد (ص) تکمیل شده است. گیاهان دارویی هدایایی از طبیعت هستند که توسط خود پیامبران استفاده شده و به پیروانشان نیز توصیه کرده‌اند. یافتن داده‌های علمی از قرآن کریم روند جدیدی نیست و اخیراً مطالعه در مورد قرآن کریم همراه با تحقیقات علمی پیشرفته افزایش یافته است. تحقیقات طبی از قرآن کریم و سنت پیامبر (ص) از قرن هشتم شروع شده و تا کنون در سراسر جهان ادامه دارد. آیات زیادی در قرآن کریم وجود دارد که اهمیت گیاهان را در آن‌ها شرح داده

علمی موجود در کتاب‌ها و مقالات علمی معتبر به اثبات رسید و در این خصوص مقالات منتشر شده در پایگاه‌های اطلاعاتی آی‌اس‌آی (ISI Web of Knowledge)، پابمد (PubMed)، اسکوپوس (Scopus)، مدلب (MedLib)، مرکز اطلاعات علمی جهاد دانشگاهی (SID)، پایگاه استنادی علوم جهان اسلام (ISC) و مقالات و کتاب‌های الکترونیکی منتشر شده در Elsevier، Springer، John Wiley & Sons و Taylor Francis، جستجوی پیشرفته در گوگل اسکالر (Google Scholar) و برخی از کتاب‌ها و مجلات داخلی مورد جستجو قرار گرفت. اصطلاحات مورد جستجو شامل نام علمی، نام رایج انگلیسی، نام محلی و استفاده‌های قوم‌نگاری و خواص فارماکولوژیکی گیاهان دارویی ذکر شده در قرآن کریم و احادیث بود.

یافته‌ها

در جستجوهای اولیه ۴۶ سوره و ۱۲۱ آیه مورد شناسایی قرار گرفت که از بین آن‌ها ۱۸ سوره و ۷۴ آیه از لیست حذف شد؛ زیرا نام مشخص گیاه ذکر نشده و یا در منابع موجود نبود. در نهایت ۲۸ سوره و ۴۷ آیه که نام مشخص گیاهان ذکر شده بود، انتخاب گردید (جدول ۱). این یافته ۲۷ گونه گیاه دارویی متعلق به ۲۳ جنس و ۱۸ تیره گیاهی را تأیید نمود. نام علمی، نام تیره، نام قرآنی، نام رایج (نام انگلیسی) و نام فارسی این گونه‌ها (۷) و همچنین تعداد دفعاتی که نام گیاه ذکر شده، در جدول ۲ نشان داده شده است.

است. در بررسی منابع معلوم گردید که تعداد کل گیاهان دارویی ذکر شده در قرآن کریم در منابع مختلف متفاوت است. خفاقی و همکاران (۴) ۲۲ گیاه، کوشاک و همکاران (۵) ۱۹ گیاه، کهریزی و همکاران (۶) ۱۳ گیاه دارویی را ذکر نمودند. بنابراین با توجه به جنبه‌های دارویی و اهمیت علمی، شایسته است لیست کاملی از گیاهان دارویی ذکر شده در قرآن کریم با نام علمی گیاه‌شناسی تهیه شود که ممکن است محققین را در بررسی داروهای جدید و خواص فارماکولوژیکی یاری نماید. بنابراین هدف از این مطالعه تعیین گیاهان ذکر شده در آیات و سوره‌های قرآن کریم و مطابقت آن‌ها از لحاظ نام‌گذاری گیاه‌شناسی از قبیل نام تیره، نام جنس، نام گونه و نام انگلیسی (نام رایج) با استفاده از منابع علمی و تاریخیچه طب اسلامی است.

مواد و روش‌ها

قرآن کریم منبع اصلی این مطالعه بود. این کتاب مقدس شامل ۱۱۴ سوره، بیش از ۶۰۰۰ آیه، ۳۰ جزء و ۱۲۰ حزب است. قرآن کریم به طور کامل مطالعه گردید و سوره و آیاتی انتخاب شدند که نام خاصی از گیاهان ذکر شده است. در نهایت از گیاهان ذکر شده در آیات مختلف، گیاهانی انتخاب شدند که در حال حاضر وجود دارند. هویت گیاهان منتخب با استفاده از منابع موجود مانند کتاب‌ها و مقالات علمی معتبر از لحاظ نام‌گذاری علمی (نام علمی و نام تیره گیاهی) مورد بررسی قرار گرفت. ادعای مربوط به اطلاعات قوم‌نگاری گیاهان دارویی ذکر شده در قرآن با استفاده از شواهد

جدول ۱) نام سوره و تعداد آیات قرآن کریم که نام خاص گیاه ذکر شده است

ردیف	نام عربی سوره	نام انگلیسی سوره	شماره سوره	شماره آیه
۱	البقره	The Cow	۲	۵۷،۶۱،۲۶۶
۲	الانعام	The Cattle	۶	۹۹،۱۴۱
۳	الاعراف	The Heights (or The Wall With Elevations)	۷	۱۶۰
۴	الرعد	The Thunder	۱۳	۴
۵	النحل	The Bees	۱۶	۱۱،۶۷
۶	الإسراء	The Journey by Night	۱۷	۹۱
۷	الکھف	The Cave	۱۸	۳۲
۸	مریم	Mary	۱۹	۲۳،۲۵
۹	طه	Taha	۲۰	۷۱،۸۰
۱۰	الانبیاء	The Prophets	۲۱	۴۷
۱۱	المؤمنین	The Believers	۲۳	۱۹،۲۰
۱۲	النور	The Light	۲۴	۳۵
۱۳	الشعراء	The Poets	۲۶	۱۴۸
۱۴	لقمان	Luqman	۳۱	۱۶
۱۵	سبأ	Saba	۳۴	۱۶
۱۶	یس	Ya Seen	۳۶	۳۴،۳۹
۱۷	الصافات	Those Ranged in Ranks	۳۷	۱۴۶
۱۸	ق	Qaf	۵۰	۱۰

۱۴،۱۶	۵۳	The Star	النجم	۱۹
۲۰	۵۴	The Moon	القمر	۲۰
۱۱،۱۲،۶۸	۵۵	The Most Gracious	الرحمن	۲۱
۸۹-۲۸،۲۹،۵۸	۵۶	The event	الواقعه	۲۲
۵	۵۹	Exile	الحشر	۲۳
۷	۶۹	The Inevitable Reality	الحاقه	۲۴
۵،۱۷	۷۶	Man or Time	الانسان (الدهر)	۲۵
۳۲	۷۸	The Great News	النبا	۲۶
۲۸،۲۹	۸۰	He Frowned	عبس	۲۷
۴-۱	۹۵	The Fig	التين	۲۸

جدول ۲) گیاهان دارویی ذکر شده در قرآن کریم

ردیف	نام علمی	نام تیره	نام قرآنی	نام رایج (انگلیسی)	نام (نام فارسی)	تعداد ذکر شده
۱	Acacia gerrardii Benth.	Fabaceae	طلح	Red thorn, Grey haired accacia	آکاسیای جیراردی	۱
۲	Alhagi maurorum Medik	Fabaceae	من	Manna	خارشر مان دار، تورنجبین	۳
۳	Allium cepa L.	Amaryllidaceae	بصل	Onion	پیاز	۱
۴	Allium sativum L.	Amaryllidaceae	فوم	Garlic	سیر	۱
۵	Brassica nigra (L.) W.D.J. Koch	Brassicaceae	خردل	Black Mustard	خردل سیاه	۲
۶	Cedrus libani A. Rich	Pinaceae	سدر، سدره	Cedar of Lebanon	سدر لبنانی	۴
۷	Cinnamomum aromaticum Nees & Eberm.	Lauraceae	کافور	Cassia, Chinese Cinnamon	دارچین چینی	۱
۸	Cinnamomum camphora (L.) Nees & Eberm.	Lauraceae	کافور	Camphor tree	درخت کافور	۱
۹	Cucumis sativus L.	Cucurbitaceae	قنقا	Cucumber	خیار	۱
۱۰	Dryobalanops aromatica C.F. Gaertn.	Dipterocarpaceae	کافور	Borneo camphor, Malay camphor	کافور	۱
۱۱	Ficus carica L.	Moraceae	تین	Fig	انجیر	۱
۱۲	Lagenaria siceraria (Molina) Standl.	Cucurbitaceae	یقطین	Bottle Gourd	کدوی گرز، کدوی قلبانی	۱
۱۳	Lawsonia inermis L.	Lythraceae	کافور	Henna	حنا	۱
۱۴	Lens culinaris Medik.	Fabaceae	عدس	Lentil	عدس	۱
۱۵	Musa paradisiaca L.	Musaceae	طلح	Banana	موز	۱
۱۶	Ocimum basilicum L.	Lamiaceae	ریحان	Sweet Basil	ریحان	۲
۱۷	Olea europaea L.	Oleaceae	زیتون	Olive	زیتون	۷

۲۰	خرما	Date Palm	نخل، نخیل	Arecaceae	Phoenix dactylifera L.	۱۸
۳	انار	Pomegranate	رُمان	Lythraceae	Punica granatum L.	۱۹
۱	درخت مسواک، چوچ	Tooth brush tree	خَمَط	Salvadoraceae	Salvadora persica L.	۲۰
۱	گز شاهی، شور گز	Athel tamarisk	أثل	Tamaricaceae	Tamarix aphylla (L.) H. Karst.	۲۱
۳	گز انگبین، گز فرانسوی	French tamarisk	من	Tamaricaceae	Tamarix mannifera (Ehrenb.) Bunge	۲۲
۱	شیدر سفید	White clover	قَصَب	Fabaceae	Trifolium repens L.	۲۳
۱۱	انگور، مو	Grape	عنب	Vitaceae	Vitis vinifera L.	۲۴
۱	زنجبیل	Ginger	زنجبیل	Zingiberaceae	Zingiber officinale Roscoe	۲۵
۴	کنار افریقایی، کنار موریتانیایی	Indian jujube	سدر، سدره	Rhamnaceae	Ziziphus mauritiana Lam.	۲۶
۴	کنار، سدر	Christ's thorn	سدر، سدره	Rhamnaceae	Ziziphus spina-christi (L.) Willd.	۲۷

جدول ۳) کاربردهای سنتی گیاهان دارویی ذکر شده در قرآن کریم

نام علمی	قسمت مورد استفاده	استفاده‌های سنتی
<i>Acacia gerrardii</i> Benth.	صمغ، پوست، چوب	داروی مقوی جنسی، اسهال خونی، جذام، سرماخوردگی، اسهال، خونریزی، درد، التهاب چشم، برونشیت و روماتیسم
<i>Alhagi maurorum</i> Medik	بخش‌های هوایی، روغن حاصل از برگ‌ها و ساقه، مان تراوش شده	معرق، خلط‌آور، ملین، تصفیه‌کننده، مدر، ضد زخم و اسهال
<i>Allium cepa</i> L.	پیاز، برگ، بذر، ساقه	فشار خون بالا، مدر، افزایش قاعدگی، آسم، وبا، سرماخوردگی، سرفه، آنفولانزا، درد گوش، بهبود تولید اسپرم، پاک شدن لکه‌های صورت و پوست، سردرد، بیماری‌های چشمی، طاسی، اسهال خونی، تب، یرقان، دردهای رحمی، سل و دردهای روماتیسمی
<i>Allium sativum</i> L.	پیاز	پادزهر، التیام‌دهنده زخم، گازگرفتگی سگ، فلج، مشکلات گوارش، آسم، کرم‌های روده، سرفه، هیستری، سردرد و سل
<i>Brassica nigra</i> (L.) W.D.J. Koch	کل گیاه، بذر	درد نوروتیک، روماتیسم مفصلی، ادم مغز و ریه، فلج، میگرن، صرع، مدر، قی‌آور، قرمزکننده (داروی محرک)، تومورهای سیناکس و ضد عفونی‌کننده
<i>Cedrus libani</i> A. Rich	مخروط، برگ، رزین حاصل از ساقه‌ها و ریشه، روغن چوب	جذام، بیماری‌های پوستی حیوانات، کشتن انگل‌ها، به عنوان مثال شته‌ها، حشرات، کنه‌ها و غیره، فعالیت ضد میکروبی و ضد زخم
<i>Cinnamomum aromaticum</i> Nees & Eberm.	برگ، ریشه، بخش‌های هوایی و انشعابات	روماتیسم، پیچ‌خوردگی، برونشیت، آسم، سوء هاضمه، درد ماهیچه، سل، سردرد، درد کبد و کلیه، التهاب دهان و دندان، وبا، درد سینه و محرک جنسی
<i>Cinnamomum camphora</i> (L.) Nees & Eberm.	برگ، ریشه، بخش‌های هوایی و انشعابات	روماتیسم، پیچ‌خوردگی، برونشیت، آسم، سوء هاضمه، درد عضلانی، سل، سردرد، درد کبد و کلیه، التهاب دهان و دندان، وبا، درد سینه و محرک جنسی

بیماری گلو، بیماری کلیوی، دیابت، جوش، مدر، نرم کننده و خنک کننده، التیام بخش و تسکین دهنده پوست تحریک شده	میوه کامل، برگ، بذر	<i>Cucumis sativus</i> L.
کاهش استرس، تسکین درد، توقف خارش، گلو درد، زخم معده، تورم لته، دندان درد، تورم، قرمزی و درد چشم	رزین	<i>Dryobalanops aromatic</i> C.F. Gaertn.
موجب تولید زخم و التهاب، لوکودرمی (لک و پیس)، کرم حلقوی، فلج، ضد تب، برطرف کننده و مقوی قوای جنسی	پوست درخت، برگ، شاخساره جوان، میوه، بذر، شیرابه	<i>Ficus carica</i> L.
یرقان، دیابت، زخم معده، کولیت، جنون، فشار خون بالا، بیماری های پوستی، استفراغ، آرام بخش، تصفیه کننده، خنک کننده، مدر و مسکن	گل، میوه، پالپ، برگ، ساقه، بذر، ریشه	<i>Lagenaria siceraria</i> (Molina) Standl.
روماتیسم مفصلی، سردرد، زخم معده، اسهال، جذام و مسکن	برگ، ساقه، پوست درخت، ریشه، گل، بذر	<i>Lawsonia inermis</i> L.
هایپرکلسترولمی، فشار خون بالا، سرخک، فلج، سرماخوردگی، پارکینسون، شفافیت صورت، عفونت چشم، بیماری های گوارشی	بذر	<i>Lens culinaris</i> Medik.
اسهال، اسهال خونی، زخم روده ای، زخم معده، دیابت، اسپرو (بیماری نواحی استوایی)، اورمی، نفریت، نقرس، فشار خون بالا، بیماری های قلبی، منوراژی، وبا، اوتاژی، هموپیژی، ضد کرم، اختلالات خونی، بیماری های مقاربتی، التهاب، درد، مارگزیدگی و خواص ضد میکروبی	میوه، گل، برگ، پوست میوه، ریشه و ساقه	<i>Musa paradisiaca</i> L.
خستگی، سرطان، تشنج، ناشوایی، اسهال، صرع، نقرس، سکسکه، ناتوانی جنسی، جنون، تهوع، گلو درد، دندان درد، سیاه سرفه	برگ، گل، بذر	<i>Ocimum basilicum</i> L.
تب، مالاریا، بیماری های پوستی، طاسی، درد ماهیچه	برگ، میوه، روغن	<i>Olea europaea</i> L.
اختلالات حافظه، تب، التهاب، فلج، از دست دادن هوشیاری، اختلالات عصبی، پاک کننده و قابض در مشکلات روده ای، گلو درد، سرماخوردگی، آسم برونش، تب، التهاب مثانه، سوزاک، ادم، مشکلات کبد و شکم، مسمومیت با الکل، زخم و اسهال	میوه و بذر	<i>Phoenix dactylifera</i> L.
قولنج، کولیت، سردرد، مدر، آکنه، بواسیر، درمانیت آلرژیک، التهاب، بیماری های قلبی، اسهال، اسهال خونی، بیماری های قلبی-عروقی، درد عضلانی، هیپاتیت، بیماری های دهان، فشار خون بالا، کم خونی، یرقان، آرتروز	پوست میوه، میوه، بذر، روغن بذر	<i>Punica granatum</i> L.
سرفه، آسم، اسکوربوت، روماتیسم، بواسیر، مقوی کبد، مدر، مسکن، مشکلات بینی، گال (جرب)، لوکودرما، کاهش التهاب، تقویت دندان ها، پادزهر، مسمومیت، سنگ شکنی، صفرازا، نیش مار، سوزاک، زکام، تب، استفراغ، آسکاریفوز، مشکلات معده، تصفیه کننده، مسکن، پلاگ	برگ، میوه، پوست ریشه، پوست ساقه، بذر	<i>Salvadora persica</i> L.
سل، جذام، آبله، تورم طحال، قابض، آگزما، قارچ کچلی، هیپاتیت، بیماری های پوستی، سیفلیس، پوسته پوسته شدن، سرماخوردگی، آنفلوانزا، کزاز و ضمد روی زخم ها	برگ، ریشه، انشعابات جوان، گال و پوست	<i>Tamarix aphylla</i> (L.) H. Karst.
ملین، مقوی سلامت (مکمل غذایی)، دارای ارزش غذایی و خواص دارویی	مان تراوش شده	<i>Tamarix mannifera</i> (Ehrenb.) Bunge
ضد عفونی کننده، آرام بخش، داروی مسکن برای درد روماتیسمی، کرم کش، داروی ضد اسهال، درمان گلودرد، تب	گل، برگ، ریشه، گیاه کامل	<i>Trifolium repens</i> L.

ذات‌الریه، مننژیت، احساس تب، سرفه و سرماخوردگی، کورک، سایش و خراش‌های سطحی		
بیماری‌های پوستی، سیفلیس، آسم، یرقان، سرماخوردگی، برونشیت، اسهال، التیام زخم، مقوی، هیاتیت، درد معده، گازگرفتگی سگ، بهبود گردش خون، سرد کردن و سم‌زدایی بدن، بهبود عملکرد کبد، کنترل فشار خون بالا و بیماری‌های کلیوی	برگ، میوه و بذر	Vitis vinifera L.
تهوع و استفراغ، بیماری ناشی از سرماخوردگی، قولنج، آسم، سرفه، التهاب، سوء هاضمه، از دست دادن اشتها، سرماخوردگی معمولی، تب، رینیت آلرژیک، سینوزیت، درد، سردرد، کمردرد یا هر نوع گرفتگی عضلانی، دندان درد، ورم لته، بی‌مزه بودن دهان، ورم معده و دردهای شکمی	ریزوم	Zingiber officinale Roscoe
تهوع و استفراغ، تسکین درد شکم، پادزهر، مدر، ملین، نرم کننده، خلط‌آور، رشد مو، آنودین، ضد سرطان، درد قفسه سینه، خنک کننده، آرام‌بخش، التهاب، التیام زخم، زخم‌های پوستی، یرقان، درد معده و تب	میوه، بذر، برگ، شاخه‌های کوچک، پوست، ریشه و گل	Ziziphus mauritiana Lam.
مشکلات گوارشی، زخم، ضد عفونی کننده، ضعف، مشکلات کبد، چاقی، دیابت، عفونت پوستی، تب، فارنژیت، برونشیت، کم‌خونی، اسهال، بی‌خوابی و ضد درد.	پالپ، برگ، ریشه و پوست ریشه	Ziziphus spinachristi

جدول ۴) استفاده از گیاهان دارویی ذکر شده در قرآن کریم در طب سنتی ایرانی

نام معمولی یا انگلیسی گیاه	نام گیاه در منابع طب سنتی ایرانی	استفاده در طب سنتی ایرانی
Ceder	شوربین	مقوی معده و کبد، اسهال، التهاب، خونریزی، زخم و جراحت
Fig	انجیر، تین	اختلالات تنفسی، ملین، نارسایی طحال و کبد، درماتیت، التهاب، گال (جرب)، آگزما، آسیب‌ها و زخم‌های عفونی
Grape	مو، انگور	اسهال، التهاب، زخم معده، آسیب و زخم
Henna	حنا	آفت، اختلال معده و کبد، سنگ کلیه، نارسایی سیستم عصبی، بیماری نوروپاتی، سقط کننده، آمنوره، آسیب و زخم
Christ's thorn	سدر، کنار	اسهال و زخم معده
Manna	انگبین، ترفا	نارسایی طحال، التهاب، هموروئید، زخم سوختگی، آسیب و زخم
Olive	زیتون	مقوی معده، التهاب، آرتريت، آسیب و زخم
Pomegranate	گلنار(گل)، انار، رمان (پوست میوه)	اسهال، التهاب، زخم معده، خونریزی، پلی‌منوره، آفت، درد دندان، هموروئید و زخم

قرآن کریم اساس بی‌پایان و همیشگی اسلام است که انسان را به مطالعه عمیق و تفکر در آفریده‌های پروردگار دعوت می‌کند. در این تحقیق قرآن کریم به طور عمیق مطالعه گردید تا گیاهانی را که در آیات و سوره‌های مختلف ذکر شده، بیابیم. تحقیق حاضر در مجموع ۲۷ گونه گیاهی را شناسایی کرد که در بین آنها ۱۶ گونه منحصر به فرد در ۳۷ آیه از ۲۶ سوره بود. فقط ۹ آیه از ۷ سوره ۱۱ گونه گیاهی را نشان می‌داد که اسامی مشابه بودند. این ۱۱ گونه عبارت بودند از: *Accacia gerrardii* و *Musa paradisiaca* با نام "طلح" و دو گیاه *Alhagi mourorum* و *Tamarix mannifera* با نام "من" و سه گیاه *Ziziphus mouritiana*، *Cedrus libani* و *Ziziphus spina-christi* به نام "سدر" و چهار گیاه *Cinnamomum aromaticum*، *Cinnamomum camphora*، *Dryobalanops aromatica* و *Lawsonia inermis* با نام "کافور" شناسایی شد. هر دو از یک جنس و همچنین *Cinnamomum aromaticum* و *Cinnamomum camphora* از جنس یکسان و از گونه‌های مختلف بوده و سایر گیاهان از جنس‌ها و تیره‌های متفاوتی هستند. واژه قرآنی یکسان که گیاهان مختلفی را نشان می‌دهد، ممکن است به دلیل تفسیر آیات قرآنی از دیدگاه‌های مختلف باشد.

قرآن کریم اساس بی‌پایان و همیشگی اسلام است که انسان را به مطالعه عمیق و تفکر در آفریده‌های پروردگار دعوت می‌کند. در این تحقیق قرآن کریم به طور عمیق مطالعه گردید تا گیاهانی را که در آیات و سوره‌های مختلف ذکر شده، بیابیم. تحقیق حاضر در مجموع ۲۷ گونه گیاهی را شناسایی کرد که در بین آنها ۱۶ گونه منحصر به فرد در ۳۷ آیه از ۲۶ سوره بود. فقط ۹ آیه از ۷ سوره ۱۱ گونه گیاهی را نشان می‌داد که اسامی مشابه بودند. این ۱۱ گونه عبارت بودند از: *Accacia gerrardii* و *Musa paradisiaca* با نام "طلح" و دو گیاه *Alhagi mourorum* و *Tamarix mannifera* با نام "من" و سه گیاه *Ziziphus mouritiana*، *Cedrus libani* و *Ziziphus spina-christi* به نام "سدر" و چهار گیاه *Cinnamomum aromaticum*، *Cinnamomum camphora*، *Dryobalanops aromatica* و *Lawsonia inermis* با نام "کافور" شناسایی شد. هر دو از یک جنس و همچنین *Cinnamomum aromaticum* و *Cinnamomum camphora* از جنس یکسان و از گونه‌های مختلف بوده و سایر گیاهان از جنس‌ها و تیره‌های متفاوتی هستند. واژه قرآنی یکسان که گیاهان مختلفی را نشان می‌دهد، ممکن است به دلیل تفسیر آیات قرآنی از دیدگاه‌های مختلف باشد.

در توصیف «طلح» هماهنگ است. گرچه درخت «موز» گل آذین داشته و دارای گل‌های کوچک زردرنگ است؛ ولی نه خاردار است، نه صمغی مرغوب و قابل استفاده دارد و نه چوبی محکم. درخت «موز» در واقع گیاهی علفی بوده و دارای شاخه‌هایی است که پس از میوه‌دهی خشک شده و از بین می‌روند (۹). همچنین تأکید لغویان بر کاربرد تغذیه‌ای «طلح» برای چهارپایان و خصوصاً شتر، دلیل دیگری است که «طلح» نمی‌تواند به معنای درخت «موز» باشد (۱۰).

در قرآن در سه مورد نام من آمده است (بقره/۵۷؛ اعراف/۱۶۰؛ طه/۸۰) و در هر سه آیه با کلمه سلوی (بلدرچین) همراه است. من در عربی اگر چه به معنای احسان و بخشش است، اما در قرآن به طور کلی به معنای غذایی شیرین به کار رفته که پس از خروج بنی‌اسرائیل از مصر و سرگردانی آنان در بیابان سینا، خداوند این ماده غذایی را برایشان نازل کرد. علت اصلی کمبود اطلاعات برای شناخت درست گیاهی که من از آن به دست می‌آید، این حقیقت است که هیچ کتاب علمی که گیاهان مناطق مختلف بیابان سینا را به روش علمی شناسایی کرده باشد، در گذشته وجود نداشته است. ابوریحان بیرونی اولین فردی بود که ثابت کرد ترنجبینی که از گیاه الحاح (خارشتر مان‌دار) به دست می‌آید، همان من است. او بیان کرد که حشرات بسیار کوچکی که روی بعضی از این گیاهان زندگی می‌کنند، مؤلف ترنجبین هستند. کلمه ترنجبین معرب کلمه فارسی ترانگبین است (تر یعنی تازه و انگبین به معنی عسل است). لازم به ذکر است که این حشرات گیاه میزبان را نیش می‌زنند و در گرمای شدید روزهای آفتابی، گیاه مایعی تراوش می‌کند که در شب‌های سرد به صورت صمغ منعقد می‌گردد (۱۱).

بر اساس تحقیقات علمی که تاکنون انجام شده، می‌توان گفت منی که در قرآن آمده از دو گونه مختلف گیاه به دست می‌آمده است. یکی گیاهی به نام الحاح یا خارشتر مان‌دار (Alhagi maurorum) که بوته‌ای خاردار و خوراکی مناسبی برای شتر است و از این رو در فارسی خارشتر نام دارد. طول این بوته معمولاً کمتر از یک متر است، اما ریشه‌های بسیار بلند دارد که گاهی تا عمق بین ۵ تا ۷ متر در زمین فرو می‌رود. علاوه بر صحرای سینا و سوریه و دیگر کشورهای عربی این گیاه در ایران و هند و پاکستان نیز دیده می‌شود و بیشتر در شوره‌زار می‌روید. علاوه بر بوته الحاح که در زمان حضرت موسی (ع) گیاهی بسیار معمول در صحرای سینا بود، گیاه دیگری در آن ناحیه می‌روید به نام گز انگبین (Tamarix mannifera) که از آن من بدست می‌آید (۱۲). چندین گونه گیاهی از جنس گز به نام «آئل» یا «طرفاء» در عربستان فراوان دیده می‌شود، اما هیچکدام ماده صمغی تراوش نمی‌کنند. تنها گزی که من تراوش می‌کند، گزانگبین است که معمولاً در سوریه، فلسطین، عراق و ایران می‌روید. چون این گیاه را در ایران گز می‌نامند، منی که از آن به دست می‌آید، گز انگبین نام دارد. به مان حاصل از نوعی گون (آستراگالوس) هم گز انگبین می‌گویند که به گز خوانسار شهرت دارد که یکی از مهم‌ترین مواد تشکیل‌دهنده گز اصفهان است (Dye, 2021).

یکی از کلماتی که لغویان در معنای آن اختلاف دارند، واژه «طلح» است. «طلح» به عنوان یکی از تکامدهای قرآن، نام گیاهی است که در آیه ۲۹ سوره مبارکه واقعه به عنوان یکی از موهبت‌های بهشتی معرفی شده است. اختلاف در ویژگی‌های این گیاه سبب شده که بیشتر مترجمان و مفسران قرآن کریم آن را «درخت موز» یا «درخت خاردار بزرگ» بدانند و این آیه را «موزهای بر هم چیده شده یا متراکم معنا کنند. سوره واقعه از جمله سور مکی است. بررسی وضعیت زیست‌محیطی شهر مکه و حوالی آن نقش مهمی در فهم این گونه آیات دارد. در مورد واژه «طلح» و تطابق آن با گیاهان مورد اختلاف مفسران و مترجمان لازم است به این سؤالات پاسخ داده شود: آیا چنین درختانی در عصر نزول وجود داشته‌اند؟ نیازمندی های محیطی این درختان چه هستند؟ با توجه به توصیف قرآن از درخت «طلح»، معنای لغوی واژه «طلح» و نگاه مفسران به آن، این درخت با کدام درخت مطابقت بیشتری دارد؟

این واژه در آیه‌های ۲۸ و ۲۹ سوره واقعه (فی سِدْرٍ مَحْضُودٍ * وَطَلْحٍ مَّنْضُودٍ) در کنار درختان سدر با سایه‌های گسترده پایدار و میوه‌های فراوان همراه با دیگر نعمت‌های بهشتی که بعد از این آیه شمرده شده، به «اصحاب یمین» اختصاص یافته است. اگر به وعده اقامت در باغ‌های بهشتی در آیات ۳۹ و ۴۰ سوره مُدَّثِّر (إِلَّا أَصْحَابَ الْيَمِينِ * فِي جَنَّاتٍ يَتَسَاءَلُونَ) و بهره‌مندی از سایه درختان و چشمه‌ساران در آیات ۳۰ و ۳۱ (وَظِلِّ مَمْدُودٍ * وَمَاءٍ مَّسْكُوبٍ) و سایر آیات مورد بحث در سوره مبارکه واقعه توجه کنیم، درمی‌یابیم که ذکر واژه‌های «سِدْر»، «طَلْح» و «ظِلِّ» در کنار همدیگر، بیانگر اهمیت این درختان در ایجاد سایه است؛ همان گونه که برخی از مفسران نیز به آن اشاره داشته‌اند. با توجه به پوشش گیاهی شهر مکه و مد نظر قرار دادن این نکته که ساکنان مکه، اولین مخاطبان قرآن کریم بوده‌اند و خداوند متعال آنچه را نزد آنها ملموس بوده و پیشینه داشته، به عنوان ابزاری برای هدایت آنان به کار برده است. به نظر می‌رسد که طلح نجدی (Acacia gerrardi) بیشترین مطابقت را با کتب لغت و سایر منابع در مورد درخت «طلح» داراست. این در حالی است که در مورد نیازهای محیطی گیاه موز گفته شده که در دمای ۱۵ تا ۳۸ درجه سانتی‌گراد تولید میوه می‌کند و در دمای بالاتر از ۳۸ درجه سانتی‌گراد، رشد گیاه متوقف شده و برگ‌های آن می‌سوزد. با توجه به سطحی بودن ریشه گیاه موز، باید رطوبت کافی در لایه سطحی خاک وجود داشته باشد و گیاه نیازمند آبیاری مداوم است. همچنین باد شدید و رطوبت پایین به گیاه آسیب می‌رساند. بنابراین از نظر نیازهای آب و هوایی کشت موز در عربستان امکان‌پذیر نبوده و یا به سختی انجام می‌شود. همچنین بر اساس اطلاعات برخی منابع، عرب‌ها گیاه «موز» را در حدود سال ۶۵۰ بعد از میلاد به خاورمیانه آوردند و با توجه به رحلت پیامبر (ص) در سال ۶۳۲ بعد از میلاد، می‌توان نتیجه گرفت که در زمان نزول آیات قرآن، در شبه جزیره عربستان گیاه «موز» کشت نمی‌شده است (۸). درختان «آکاسیا» یا «اقاقیا» خاردار، دارای گل‌های خوشبو، صمغی مرغوب و میوه‌های غلاف‌مانند هستند. از میان این درختان، نوعی که شاخه‌هایش رو به آسمان کشیده شده و رشد طولی دارد، «اقاقیای جیراردی» یا «طلح نجدی» است که با گفتار اهل لغت

وصف آن در قرآن آمده، هیچ یک از این گونه‌های گیاهی نیست. زیرا در سوره نجم و واقعه وصف زیبایی درختان سدر آمده و در سوره سبأ از وجود آن در سرزمین سرد و کوهستانی یمن با ارتفاعی بیش از ۱۳۰۰ متر از سطح دریا سخن گفته است. در چنین ارتفاعی گمان نمی‌رود که درخت کنار حتی به صورت غیرخودرو بروید و کنار را نمی‌توان درختی زیبایی دانست به حدی که توصیف آن شایسته آیه‌هایی در مورد سدر^{المنتهی} و بهشت باشد و به این نکته هم باید توجه داشت که در آیه‌ها ذکر می‌شود از میوه سدر^{نشده} است. در این شرایط ناچاراً نظر گروهی از مفسران را که گفتند سدر^ه ممکن است «درخت خوب دیگری باشد» باید مورد بررسی قرار گیرد. این انگیزه‌ای می‌شود که امکان سدر لبنان را به عنوان سدر واقعی قرآن بررسی کنیم. نام علمی این درخت باشکوه **Cedrus libani** است که معمولاً ارزالرَب، شجره‌الله یا ارز لبنان نامیده می‌شود. سدر لبنانی درختی است بسیار تنومند که ارتفاع آن تا حدود ۵۰ متر و قطر تنه آن به ۳ متر می‌رسد که گفته می‌شود تا بیش از ۳۰۰۰ سال عمر می‌کند. بومی کوه‌های هیمالیای غربی و منطقه مدیترانه است. شاخ و برگ انبوه و رنگی سبز تیره و شاخه‌هایی گسترده دارد. جلوه هماهنگ و هرمی شکل شاخ و برگ‌ها، به این درخت شکوه و عظمت می‌بخشد. چوب سدر الواری است مرغوب؛ چوبش درخشان، روشن و با دوام و به علت داشتن رزینی به نام روغن سدر دارای بویی خوش است. به این دلیل بود که در دوران قبل از مسیح، معابد بزرگ با چوب سدر ساخته می‌شد. بنابراین می‌توان به سادگی استنباط کرد که سدر^ه واقعی همان سدر لبنانی است (۱۶).

«کافور» یک مرتبه در آیه ۵ سوره انسان ذکر شده است. قبل از پرداختن به تعریف منبع اصلی گیاه قرآنی کافور، باید بدانیم که از دوران‌های قدیم دو نوع گیاه منبع تجارتي کافور بوده است. یکی گیاهی است مالایی به نام **Dryobalanops aromatica** که در هند به کافور قیصور شهرت دارد؛ زیرا آن را از شهری در مالزی به نام قیصور وارد می‌کنند که قیمت آن گران‌تر از کافور چینی است؛ دیگری به نام **Cinnamomum camphora** به نام کافور چینی. کافور ماده‌ای جامد و سفید رنگ است با طعم و بویی تند. بخش اصلی کافور مالایی را ماده‌ای شیمیایی به نام **د-بورنتول** تشکیل می‌دهد و با ایجاد شکاف در تنه و شاخه‌ها ماده سفید رنگی به نام کافور تراوش می‌شود. اما کافور چینی از عصاره جوشانده چوب و پالایش این عصاره از طریق تصعید به دست می‌آید و ماده اصلی آن کامفانن ۲ است. هر دو نوع کافور از نظر کار و خاصیت شبیه هم‌اند. ولی این مورد مهم است که بدانیم، کافور چون طعم تند و نامطبوعی دارد، در تهیه غذا استفاده نمی‌شود. به علاوه اهمیت دارویی آن چه برای مصرف خارجی و یا داخلی همیشه همراه با احتیاط است. ولی به طور کلی کافور، دارویی بسیار سودمند در پزشکی است؛ ولی برای تهیه غذا و ماده‌ای افزودنی به شربت‌ها نیست. در حقیقت آب یا هر نوشیدنی دیگر که کافور در آن باشد، نمی‌توان نوشید (۱۱). فاروقی (۱۷) با بررسی تاریخچه این گیاه به این نتیجه رسیده که به احتمال زیاد اعراب قبل از اسلام درباره کافور، چه از طریق تجارت با هند و یا از طریق داروهای یونانی،

واژه قرآنی «بَصَل» در همه منابع مورد بررسی به گونه **Allium cepa** (پیاز) از تیره آماریلیداسه اشاره شده که فقط در آیه ۶۱ سوره بقره ذکر شده است.

واژه قرآنی «فوم» که فقط در آیه ۶۱ سوره بقره ذکر شده، در منابع به گونه **Allium sativum** (سیر) از تیره آماریلیداسه اشاره شده است. سیر و پیاز از نظر گیاه‌شناسی متعلق به یک جنس هستند. در زبان عربی سیر را «ثوم» می‌نامند (۱۳).

واژه «خردل» در آیه ۱۶ سوره لقمان و آیه ۴۷ سوره انبیاء ذکر شده است؛ آنجا که خداوند متعال می‌فرماید: اگر عملی به قدر دانه خردلی باشد، به حساب آریم. در هر دو آیه اشاره به کمترین مقدار و کوچک‌ترین واقعه است. در منابع بررسی شده فقط به گونه **Black Mustard** اشاره شده که در انگلیسی به آن **Black Mustard** و در فارسی خردل سیاه گفته می‌شود. به طور کلی سه نوع خردل وجود دارد: زرد، سیاه و سفید که در منابع در بیان مفهوم خردل در قرآن، به نوع سیاه آن اشاره شده است. دانه‌های خردل سیاه، خردل واقعی شمرده می‌شود که گیاهی یک‌ساله است و به علت دانه خوراکیش در بیشتر نقاط آفریقا و عربستان کشت می‌شود (۱۱).

واژه «سدر یا سدر^ه» چهار بار در سه سوره نجم/۱۴ و ۱۶، واقعه/۲۸ و سبأ/۱۶ ذکر شده است. فقط یک مورد (سوره سبأ) اشاره به این زمین خاکی و سه مورد دیگر وصف بهشت و آسمان‌هاست. اغلب مفسران و مترجمان قرآن، سدر^ه را درخت کنار می‌دانند که به زبان هندی، بری و به زبان لاتین **Ziziphus** نامیده می‌شود. گونه **Z. mauritiana** به نام کنار درخت هندی یا کنار آفریقایی و گونه **Z. Spina-christi** به نام کنار است که برگ پودر شده آن برای تقویت مو استفاده می‌شود و برگ پودر شده آن سدر نامیده می‌شود (۱۴). برای دریافت هویت واقعی سدر^ه باید به هدف قرآن از اشاره به این درخت توجه کرد. در هیچ یک از چهار آیه مربوط به سدر، نشانه‌ای یا وصفی از میوه آن نیامده است. به علاوه در هیچ یک از این آیات، خداوند کلمه سدر را همراه با درختان میوه‌دار دیگر مانند نخل، زیتون، انجیر، انگور و انار نام نبرده است. این در حالی است که در چندین آیه قرآن، نام این میوه‌ها و درختان میوه با هم آمده است؛ اما در هیچ جا نام سدر همراه با آن‌ها نیامده است. از این رو به روشنی معلوم است که منظور خداوند از ذکر سدر^ه، در واقع تنها بیان زیبایی، استحکام و عظمت درخت سدر بوده، نه میوه آن. مثلاً در سوره نجم و سوره واقعه با ذکر کلمه سدر^ه، وصف بدیع و زیبایی از آسمان‌ها و بهشت آمده است؛ در صورتی که در سوره سبأ، سدر یک نوع از سه درخت استواری است که از سیل ویران‌گر عَرَم در امان ماند؛ دو درخت دیگر درخت مسواک (خَمَط) و درخت گَز (أَثَل) بود (۱۵). در واقع تمام گونه‌های کنار، خاردار و کم‌ریشه‌اند. سه گونه کنار در عربستان می‌روید که همه انواع آن میوه‌های خوراکی دارند؛ هر چند طعم هیچ کدام از آن‌ها به خوبی دیگر میوه‌هایی که وصف آن در قرآن آمده است، نیست. همه این گیاهان در مناطق گرم آفریقا و آسیا می‌روید؛ اما هیچ نوع آن در مناطق سردسیر دیده نمی‌شود. اکنون با توجه به این خصوصیات درخت کنار می‌توان به این نتیجه رسید، سدر^ه‌ای که

برده شده است. این‌ها خوراکی‌هایی بودند که بنی‌اسرائیل قبل از خروج از مصر و سرگردانی در صحرای سینا، همراه با پیامبرشان حضرت موسی (ع)، عادت داشتند آن را بخورند (۱۹).

«تین» نام گیاهی دیگر است که در قرآن فقط یک مرتبه در سوره تین/۱ آمده است. اما این یگانه یادآوری هم اهمیتی بسیار دارد. خداوند متعال به تین و زیتون، طور سینا و بلد امین (مکه) سوگند یاد کرده است و می‌فرماید آدمی در این دنیا به نیکوترین اعتدالی آفریده شده است. محمد عثمانی معروف به مولانا عثمانی در تفسیر مظهري، دلیل نام بردن تین و زیتون در سوگند سوره تین را دلیلی بر سودمندی بسیار این دو میوه می‌داند. ذکر نام طور سینا در این آیه به علت آن است که از این جا به موسی وحی شد. شهر مکرّم مکه که به نام بلد امین به آن اشاره شده حاکی از اهمیت مکان و علوّ مقام شهری است که حضرت محمد (ص) برای ابلاغ پیام الهی اسلام از آنجا مبعوث شد. نام علمی این گیاه هم در همه منابع *Ficus carica* عنوان شده که همان انجیر است از تیره *Moraceae* (۲۰).

واژه قرآنی دیگر «یقطین» است که یک بار در آیه ۱۴۶ سوره صافات ذکر شده است. در آیات سوره صافات داستان حضرت یونس نقل شده است که وقتی از دهان نهنگ نجات پیدا می‌کند و به خشکی راه پیدا می‌کند، در کنار گیاه بالارونده‌ای به نام یقطین قرار می‌گیرد که در منابع برای این گیاه نام علمی *Lagenaria sciceraria* بیان شده که گیاه کدو قلیانی است که شبیه یک بطری است و از زمان‌های بسیار قدیم در عربستان کاشت می‌شده است، در حالی که کدوی حلوائی و انواع دیگر در زمان‌های بعد شناخته شد (۲۱).

واژه دیگر «عدس» است که همان طور که قبلاً بیان شد، در آیه ۶۱ سوره بقره در کنار نام گیاهان دیگر، یک بار ذکر شده است. گفته می‌شود که در روزگاران قدیم عدس را برای تهیه نان به کار می‌بردند، نه به عنوان حبوبات. ثروتمندان نان پخته شده از آرد گندم می‌خورند و فقیران نان عدس. برای این گیاه هم در اکثر منابع نام علمی *Lens cullinaris* ذکر شده که از تیره *Fabaceae* است (۲۲).

واژه قرآنی دیگر «ریحان» است که دو بار، یکی در آیه ۱۲ سوره الرحمن و دیگری در آیه ۸۹ سوره واقعه ذکر شده است. برای این گیاه در منابع با این که نام علمی *Ocimum basilicum* را نوشته‌اند که نام علمی ریحان معمولی است از تیره نعناع یا *Lamiaceae* در مجموعه گیاهی (فلور) عربستان از ریحان به نام شاهسپریم هم یاد شده است که البته می‌دانیم که شاهسپریم یا شاه‌نسترن گونه دیگری از تیره نعناع محسوب می‌شود. در کل برخی مفسران ریحان را ماده‌ای خوراکی دانسته‌اند. اما عبدالماجد در ترجمه و تفسیر قرآن کریم نوشته است معنای دیگر ریحان، گلی خوشبوست (۲۳).

نام «زیتون» شش مرتبه در قرآن آمده است و یک بار هم در سوره مؤمنون آیه ۲۰ اشاره غیر مستقیم به درختی شده است که روغن می‌دهد و در کوه سینا می‌روید. نام زیتون به تنهایی فقط دو بار آمده است؛ در حالی که پنج بار همراه با دیگر میوه‌ها یعنی خرما، انار،

اطلاعی نداشتند. در واقع درباره شناخت و یا کاربرد آن در هند هم تا قبل از قرن پنجم و ششم میلادی دلیلی در دست نیست. به هر حال اعراب بعد از قرن سوم قمری با این محصول مهم آشنا شدند. لذا این سؤال مطرح می‌شود که اگر در زمان نزول آیات قرآن، اعراب با کافور به شکل امروزی آن آشنایی نداشتند، پس ماده‌ای که قرآن از آن به نام کافور اسم برده، چه بوده است. اگر کلمه مزاجها به معنای آمیخته‌ای با طعم کافور باشد در آن صورت کلمه کافور قرآنی ممکن است چیزی دیگر باشد.

در ترجمه‌های اولیه کتاب مقدس کلمه *copher*، کافور ترجمه می‌شد. اما پس از تحقیق و مطالعه، بسیار مسلم شد که در زمان حضرت موسی (ع) و حضرت عیسی (ع) کافور شناخته نشده بود و *copher* در اصل به معنای حنا (*Lawsonia inermis*) در زبان سامی بود. این گیاه در عربستان و مصر مشهور و فراوان بود؛ لذا در ترجمه‌های بعدی تورات به جای کلمه *copher* کلمه حنا به کار رفته است. در کتاب‌های یونانی قدیم، حنا *kufros* نامیده می‌شود. اکنون جای این پرسش باقی است که آیا کلمه کافور مشتق از کلمه *copher* در کتاب مقدس و *Kufros* یونانی است و یا مشتق از کلمه هندی کاپور است. بررسی منابع نشان می‌دهد ریشه کافور قرآنی، کلمه *copher* عبری و *Kufros* یونانی است به معنای حنا. لازم است گفته شود که نام قرآنی گیاهان، میوه‌ها و دانه‌ها از ریشه زبان‌های سامی و یونانی هستند، از این رو نام چندین گیاه قرآنی با اسم آن گیاه در کتاب مقدس مشابه است؛ مثل نام منّ (به معنای ترانجبین-گزانگبین) مشابه کلمه عبری مان در کتاب مقدس یا تین (انجیر) مشابه کلمه عبری تینه در کتاب مقدس و غیره. حنا گیاهی است که در عربستان فراوان می‌روید و از زمان‌های بسیار قدیم عطر حنا را از گل آن می‌گرفتند و ماده آرایشی مهمی به شمار می‌رفت. گل حنا از مواد محرک مفید است و می‌تواند به نوشیدنی اضافه شود. لازم است گفته شود که بیشتر فرهنگ‌های انگلیسی مانند فرهنگ آکسفورد و کمبریج، چاپ اواخر قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم، سه معنی برای کلمه کافور ذکر کرده‌اند. نخست ماده‌ای با بویی تند که از گیاهی مالزیایی به دست می‌آید. دوم ماده دارویی سفید رنگی که از گیاهی چینی به دست می‌آید و سوم به معنای گیاه حنا. غیر از این فرهنگ‌ها کتاب‌های انگلیسی و فرانسوی دیگری که درباره کتاب مقدس نوشته شده از جمله کتاب معروف "گیاهان کتاب مقدس"، کافور یا *copher* کتاب مقدس را حنا می‌داند (۱۸). بنابراین به نظر می‌رسد که کافور قرآنی را باید گیاه حنا دانست. بر عهده محققان در زبان عربی و صاحب‌نظران در تفسیر و علوم قرآنی است که باید رأی نهایی را درباره کلمه قرآنی کافور صادر کنند. باید توجه داشت که تفسیر در معنای یک کلمه یا تفسیر متفاوت کلمات، تأثیری بر پیام الهی قرآن ندارد.

واژه قرآنی دیگر «قثاء» است که در آیه ۶۱ سوره بقره آمده است. در همه منابع برای این واژه گونه *Cucumis sativus* اشاره شده که همان خیار است از تیره کوکوریبتاسه. چندین گونه از این تیره گیاهی از زمان‌های قدیم در عربستان و مصر می‌رویده است؛ از جمله کدوقلیانی، طالی، هندوانه، کدوتنبل و خیار. در قرآن در آیه ۶۱ سوره بقره از خیار به نام قثاء، همراه با عدس، پیاز و سیر نام

عموماً نام چند گونه گز است و به طور خاص نام گز معمولی یا طرفاء است. گز طرفاء درختی معمولی در جزیره‌العرب است و به نظر می‌رسد درختی بسیار محکم باشد، زیرا ریشه‌های آن تا عمق حدود ۷ متر در زمین فرو می‌رود. درخت گز درختی است کاملاً محکم و از این رو می‌تواند هم‌ارز خمط و سدر باشد. این درختان حتی بعد از سیل ویران‌گر مآرب پابرجا ماندند (۱۱).

به «قَضْب» هم در منابع شبدر سفید اطلاق شده با نام علمی *Trifolium repens* از تیره *Fabaceae* که یک گیاه اتنومیدین مهم است که در قرآن کریم (عبس/۲۸) «وَعَنْبًا وَقَضْبًا» شناسایی شده که در قبایل ناقه‌ها به طور سنتی در کرم‌زدایی مورد استفاده قرار می‌گیرد. این خاصیت شبدر سفید در مطالعات *in vivo* بر روی حیوانات تأیید شده است.

انگور یکی از میوه‌هایی است که نام آن به صورت مفرد «عنب» و جمع «اعناب» ۱۱ مرتبه در قرآن آمده است که نام علمی آن *Vitis vinifera* از تیره *Vitaceae* است. نقل شده که کاشت مو قبل از زمان نوح متداول بوده است. از این رو شاید بتوانیم بگوییم که انگور قدمتی بیش از نخل دارد (۲۶).

نام «زنجبیل» هم یک مرتبه در آیه ۱۷ سوره انسان (دهر) آمده است. در این آیه خداوند به اهل بهشت وعده فرموده که به پادشاه کارهای نیکویشان در دنیا، به آن‌ها نوشیدنی با طعم زنجبیل می‌نوشانند. در تفسیر مظهري آمده که اعراب علاقه زیادی به زنجبیل داشتند، لذا خداوند بنا بر ذائقه آنان چیزی وعده فرمود. حتی نوشتند که اعراب عادت داشتند زنجبیل را با آب نوشیدنی خود بیامیزند (۲۴).

فراوانی ذکر شده گیاهان شناسایی شده در قرآن کریم یکسان نیست. برخی از گیاهان فقط یک بار در یک آیه ذکر شده‌اند و تعداد کمی از آن‌ها بیش از یک بار ذکر شده است. از بین گیاهان شناسایی شده به نخل ۲۰ بار در سوره‌ها و آیات مختلف و سپس انگور ۱۱ بار، زیتون ۷ بار، سدر ۴ بار، مان و انار ۳ بار، خردل و ریحان ۲ بار و سایر گیاهان ۱ بار ذکر شده‌اند (جدول ۲). خرما یک میوه شناخته شده در سرتاسر جهان بوده که یکی از منابع غذایی مهم در قدیم بوده و امروزه هم فرآورده‌هایی غذایی زیادی از آن تهیه می‌گردد. علاوه بر ارزش غذایی این گیاه در درمان برخی بیماری‌ها مورد استفاده قرار می‌گیرد (جدول ۳). انگور هم یکی از میوه‌های رایج بوده که به لحاظ ارزش غذایی غنی بوده و کاربرد دارویی هم دارد. این میوه مقدار زیادی گلوکز، فروکتوز، ساکاروز، فرمیک‌اسید، ستیریک‌اسید و به ویژه مالیک‌اسید و تارتاریک‌اسید دارد و لیکن سطح کالری آن پایین است (۵۷ کیلوکالری در هر ۱۰۰ گرم میوه). همچنین منبع مهم آهن و برخی ویتامین‌ها مانند *A*، *B1*، *B2*، *B3*، *B6* و مواد معدنی است (۲۶). در طب سنتی ایرانی از انگور برای درمان بیماری‌هایی مانند اسهال، التهاب و زخم‌های گوارشی و زخم استفاده می‌شود (۱۳، ۲۷ و ۲۸). زیتون یک میوه چندمنظوره است. این میوه استفاده غذایی داشته و از روغن آن در طبخ غذا استفاده می‌شود. استفاده از مقدار کم روغن زیتون به صورت خام برای قلب مفید است. همچنین در درمان تب، مالاریا، بیماری‌های پوستی، طاسی، درد عضله، التهاب، آرتريت و زخم مورد استفاده قرار گرفته

انگور و انجیر یاد شده است. نام علمی زیتون *Olea europea* است که در سرتاسر منطقه مدیترانه‌ای کاشته می‌شود؛ اما مرکز عمده تولید آن اسپانیا، ایتالیا، ترکیه، تونس و مراکش است. زادگاه اصلی این درخت احتمالاً فنیقیه یا بخش شمالی جزیره‌العرب بود که در حدود سال ۲۰۰۰ قبل از میلاد در این ناحیه کشت می‌شده و از آن جا به غرب یعنی اروپا و افریقا و به شرق یعنی افغانستان و ایران راه یافته است. جالب است که این حقیقت درباره منشأ درخت زیتون در سوره نور آیه ۳۵ بیان شده که می‌فرماید: «درخت زیتون که نه خاوری است و نه باختری». و همچنین می‌دانیم که روغن زیتون سوخت مناسبی برای چراغ است که در همین آیه این کاربرد زیتون هم به خوبی وصف شده است (نور علی نور) (۱۹).

واژه‌های «نخل و نخیل» (نخیل جمع نخل است) بیش از هر گیاه و میوه‌های دیگر در قرآن تکرار شده است. این واژه‌ها در ۲۰ آیه قرآن آمده است. در ۸ آیه نام نخل به تنهایی ذکر شده و در ۱۲ آیه دیگر در کنار میوه‌های دیگر مانند زیتون، انار و انگور ذکر شده است. نام علمی درخت خرما *Phoenix dactylifera* از تیره نخل (*Arecaceae*) است که به میوه آن رطب و تَمَر گفته می‌شود (۲۱).

در قرآن سه جا از «رمان» نام برده شده است. سوره انعام آیه‌های ۹۹ و ۱۴۱ و همچنین سوره الرحمن آیه ۶۸. نام علمی آن *Punica granatum* است که در فارسی انار گفته می‌شود. در سوره انعام آیه ۱۴۱ درباره میوه این درخت توصیه مهمی شده است. در آن ذکر شده: چون ثمر آوردند، از آن‌ها بخورید و در روز برداشت حق آن را بپردازید؛ معنی این دستور آن است که خداوند انحصار یا مالکیت فردی محصولات کشاورزی و نباتی را نمی‌پسندد (۲۴).

گیاه دیگر «خَمَطُ» است که در همان آیه ۱۶ سوره سباء ذکر شده است. همان گونه که قبلاً ذکر شد، خَمَطُ را مترجمان قرآن به معنای درختی که میوه‌ای تلخ دارد، آورده‌اند. اما بسیاری از مفسران و مترجمان عربی و فارسی آن را «اراک» و در اردو «پیلو» معرفی کرده‌اند. اراک که در عربی «شجره السواک» نیز نامیده می‌شود، از درختان مهم عربستان است و اغلب از شاخه و ریشه آن برای مسواک استفاده می‌کنند (چوب آن رشته مانند است). درخت اراک، به ویژه درختان کهن و تنومند، مانند سدر و گز درختی است بسیار محکم و از این رو احتمال باقی ماندن آن بعد از سیل بسیار زیاد است (۱۱ و ۲۵).

نام گیاه دیگر که در قرآن به چشم می‌خورد، «أَثَلُ» است. همان طور که قبلاً بیان شد، نام این گیاه با نام فارسی گز در آیه ۱۶ سوره سبأ در کنار نام دو درخت دیگر آمده است. سبأ که اکنون یمن نام دارد، زمانی سرزمینی بود بسیار زیبا، پر نعمت و حاصلخیز در جنوب عربستان، مرکز آن در آن زمان مآرب بود که بر تپه‌هایی قرار داشت به ارتفاع ۱۳۰۰ متر از سطح دریا. چون رودی قابل ذکر در آن منطقه نبود، سدهایی بزرگ برای ذخیره آب باران و استفاده از آن برای آبیاری ساخته بودند. در سال ۵۴۲ میلادی یعنی چند سال قبل از ظهور اسلام، این سد ناگهان فرو ریخت و سبب از بین رفتن نخلستان‌ها و تاکستان‌ها و دیگر باغ‌های میوه شد. آن چه به نام درخت باقی ماند، درختان تنومند خمط و اثل و سدر بود (۲۵). اثل

References

1. The Holy Quran, Translated by M. Elahi-Ghomshei, Mahdi, Alhadi Publication, Qom: 2001.
2. Hossain MS, Urbi Z, Sule A, Rahman KM. 2014. *Andrographis paniculata* (Burm. f.) Wall. ex Nees: A Review of Ethnobotany, Phytochemistry, and Pharmacology. *The Scientific World Journal*, (Article ID 274905): 28 pages. [DOI: 10.1155/2014/274905].
3. Bukhari M. Medicine. In: *Sahih Bukhari*. Volume 7, Book 71, Hadith No. 582. 2009, P:76.
4. Khafagi I, Zakaria A, Dewedar A, ElZahdany K. 2006. A voyage in the world of plants as mentioned in the Holy Quran. *International Journal of Botany*, 2(3):242-251.
5. Koshak A, Alfaleh A, Abdel-Sattar E, Koshak E. 2012. Medicinal Plants in the Holy Quran and their Therapeutic Benefits. *Planta Medica*, 78(05):109.
6. Kahrizi D, Molsaghi M, Faramarzi A, Yari K, Kazemi E, Farhadzadeh AM, Hemati S, Hozhabri F, Asgari H, Chaghamirza K. 2012. Medicinal plants in Holy Quran. *American Journal of Scientific Research*, (42):62-71.
7. Mozaffarin V. *Dictionary of Iranian Plant Names: Latin-English-Persian*. Farhang Moaser Publication, 3th edition, 2003.
8. Robinson JC. *Bananas and Plantains*, Cambridge, Wallingford: Oxford shire, 2010.
9. Brink M, Achigan-Dako EG. 2012. *Fibres PROTA foundation*. Wageningen, Netherlands:152-154.
10. Rafiee M, Ahmadnejad A, Samadani M. 2020. Examples of the word "talh" in the Qur'an with emphasis on interpretive and botanical Books. *The Semi-Annual Journal of Ketab-E-Qayyem*, 10(22):139-157.

و مقوی معده است (۲۷ و ۲۹). خلاصه‌ای از کاربرد گیاهان دارویی ذکر شده در قرآن در طب سنتی ایرانی در جدول ۴ آمده است. مابین ۲۷ گیاه دارویی ذکر شده در قرآن، فقط ۸ گیاه سدر، انجیر، انگور، حنا، داغداغان، مان، زیتون و انار در طب سنتی ایران موجودند که به طور خلاصه در این تحقیق مورد بحث قرار گرفته‌اند تا ارتباط بین گیاهان دارویی ذکر شده در قرآن و طب سنتی ایرانی یافت شود. کاربرد گیاهان قرآنی همچنین به صورت علمی به اثبات رسیدند. به علاوه برخی گیاهان مانند گندم نیز در این تحقیق شناسایی گردید که به دلیل دارویی نبودن در فهرست نیامده است: امروزه در سرتاسر جهان تحقیقات گسترده‌ای در مورد گیاهان دارویی در حال انجام است تا به روش درمان‌های جایگزین بدون عوارض جانبی که در داروهای سنتتیک مطرح است، دست یابند. مردم به جای داروهای سنتتیک به وفور از گیاهان دارویی استفاده می‌کنند (۳۰ و ۳۱). از زمان‌های قدیم فرآورده‌های طبیعی اساس سیستم پیچیده طب سنتی و منبع بی‌وقفه داروهای جدید هستند (۳۲). از آن‌جا که تقریباً ۲۵ درصد از داروهای متداول مورد استفاده از جمله بروستاتین، کوآئین، دیگوکسین، مورفین، کینین، آسپرین، ادفرین، ارگومتین، توبوکورارین، دیگوکسین، رزپین، آتروپین حاوی مواد فیتوشیمیایی هستند، در سال‌های اخیر، کاربرد فناوری‌های پیشرفته در تحقیقات دارویی به طور چشمگیری علاقه به تحقیقات گیاهان دارویی را برای تولید داروهای جدید و قابل ثبت افزایش داده است (۳۲ و ۳۳). بر اساس دانش فعلی، تعداد زیادی از گیاهان در طب سنتی مورد استفاده قرار می‌گیرند؛ مانند طب سنتی چینی، طب آیورودا و طب یونانی که بیش از ۳۰۰۰ سال است که اکثر آن‌ها با استانداردهای غربی مورد ارزیابی قرار گرفتند. سازمان بهداشت جهانی برای شناسایی و جمع‌آوری گیاهان دارویی موجود در سراسر جهان اقدام کرده است. به طور کلی درمان با گیاهان یکی از مهم‌ترین درمان‌ها در دین اسلام و همچنین در طب جدید محسوب می‌گردد (۱۳ و ۳۴).

نتیجه‌گیری

دانش سنتی از نسلی به نسل دیگر انتقال می‌یابد. طب سنتی و اسلامی تاریخچه گسترده‌ای دارد که مردم از این دانش برای حفظ سلامتی خود بهره می‌گیرند. در این تحقیق تلاش گردید تا دانش به‌روز در مورد گیاهان دارویی ذکر شده در قرآن کریم جمع‌آوری گردد. در تحقیق حاضر، در حد توان یک چک لیست کامل از این گیاهان تهیه گردید تا به عنوان یک راهنمای مرجع سریع برای مطالعات بیشتر در زمینه اتنوبوتانی مورد استفاده قرار گیرد. این پژوهش ممکن است محققان را برای انجام تحقیقات اتنوفارماکولوژیکی تشویق نماید تا بدین وسیله به خواص فارماکولوژیکی جدید آن گیاهان دست یافته، حتی زمانی که اطلاعات مرتبط علمی در آن مورد نباشد. از آنجایی که در این تحقیق معلوم گردید که برای چند گیاه ممکن است فقط یک نام قرآنی باشد، برای شناسایی و تأیید این گیاهان، انجام تحقیقات بیشتر، بسیار ارزشمند خواهد بود. این مورد از طریق مطالعه جزئیات تاریخچه طب اسلامی، معنی ریشه واژه‌ها و توصیف گیاه‌شناسی آن گیاهان امکان‌پذیر خواهد بود.

- Physiological and Health Sciences, Encyclopedia of Life Support Systems (EOLSS), Developed under the Auspices of the UNESCO, EOLSS Publishers, Oxford, UK, (<http://www.eolss.net>).
22. Zakaria NZY, Ibrahim MA. 2022. Plants Mentioned in the Quran that are related to the parables, history and bounties from Allah. *International Journal of Social Science Research*, 4(1):98-104.
  23. Aslam M, 2021. The Ethnomedicinal Effects of Plants and Herbs Mentioned in Holy Quran and Hadith. *Journal of Islamic and Religious Studies*, 6(2):15-38.
  24. Rehman A, Khan HAB. 2020. The Importance of Plants for Society with reference to Islam and Quran. *PalArch's Journal of Archaeology of Egypt/Egyptology*, 17(9):10317-10331.
  25. Post G. *Flora of Syria, Plaestine and Sinai*, Vol. I & II, American Press, Beirut, 1933.
  26. Urbi Z, Hossain MS, Rahman KH, Zayed TM. 2014. Grape: A Medicinal Fruit Species in the Holy Qur'an and its Ethnomedicinal Importance. *World Applied Sciences Journal*, 30(3):253-265.
  27. Farzaei MH, Abbasabadi Z, ShamsArdekani MR, Abdollahi M, Rahimi R. 2014. A comprehensive review of plants and their active constituents with wound healing activity in traditional Iranian medicine. *Wounds: A Compendium of Clinical Research and Practic*, 26(7):197-206.
  28. Poorbarat S, Abassi Z. 2021. A Scientific study of Nutritional Beliefs of Islamic Medicine with Modern Nutrition in Relation to the Food Pyramid: A Review Study. *Journal of Quran and Medicine Volume*, 6(1):61-74.
  29. Ghanbari R, Anwar F, Alkharfy KM, Gilani AH, Saari N. 2012. Valuable Nutrients and Functional Bioactives in Different Parts of Olive (*Olea europaea L.*)-
  11. Namaee, A. *Plants in the Holy Quran (Translation)*. 6th Edition. Bonyad-E-Pajouheshhaye-Eslami Publication, 2011.
  12. Moldenke HN, Moldenke AL. *Plants of the Bible*, Chronica Botanica Co., Mass, US. 1952:124-128.
  13. Hossain M, Urbi Z, Evamoni FZ, Zohora FT. 2016. A secondary research on medicinal plants mentioned in the Holy Quran. *Journal of Medicinal Plants*, (59):81-97.
  14. Riaz MU, Raza MA, Saeed A, Ahmed M, Hussain, T. 2021. Variations in morphological characters and antioxidant potential of different plant parts of four *Ziziphus Mill.* species from the Cholistan. *Plants*, 10(12):2734.
  15. Blatter E. *Flora of Aden*, Government Printing Press, Academic Press Calcutta, 1914.
  16. Blatter E. *Flora Arabica*. Government Printing Press, Academic Press Calcutta, 1919.
  17. Farooqi MIH. *Plants of the Qur'an*. 9 editions. Lucknow, India: Sidrah Publisher, 2011.
  18. Watt, George, *A Dictionary of Economic products of India*, vol. I & II, Govt. Printing press, Calcutta, 1896.
  19. Marwat SK, Khan MA, Khan MA, Ahmad M, Zafar M, Rehman F, Sultana S. 2009. Fruit plant species mentioned in the Holy Qura'n and Ahadith and their ethno medicinal importance. *American-Eurasian Journal of Agricultural and Environmental Science*, 5(2):284-295.
  20. El-Seedi HR, Khalifa SA, Yosri N, Khatib A, Chen L, Saeed A, Efferth T, Verpoorte R. 2019. Plants mentioned in the Islamic Scriptures (Holy Qur'ân and Ahadith): Traditional uses and medicinal importance in contemporary times. *Journal of ethnopharmacology*, 243:112007.
  21. Ghazanfar SA, 2011. *Medicinal and Aromatic Plants-Arabia and Iran*. Ethnopharmacology section, Biological,

- A Review. *International Journal of Molecular Science*, 13(3):3291-3340.
30. Ismail NA, Hossain MS, Mustafa NHM, Phang IC. 2015. Morpho-physiological characteristics, selected macronutrient uptake, and oxidative stress level of *Andrographis paniculata* under saline condition. *Journal Teknologi*, 77(24):135-140.
31. Urbi Z, Zainuddin Z. 2015. Standardization of surface sterilization protocol of field grown *Stevia rebaudiana* prior to in vitro clonal propagation. *Journal Teknologi*, 77(24):141-146.
32. Gurib-Fakim A. 2006. Medicinal plants: Traditions of yesterday and drugs of tomorrow. *Molecular Aspects of Medicine*, 27(1):1-93.
33. Sucher NJ, Carles MC. 2008. Genome-based approaches to the authentication of medicinal plants. *Planta Medica*, 74(6):603-623.
34. Muhammad A. 2014. Therapeutic flora in Holy Quran. *African Journal of History and Culture*, 6(9):141-148.